

Ritoókné Szalay Ágnes

EGY OLASZ EMLÉKÍRÓ CASTALDO ERDÉLYI KÍSÉRETÉBEN

A magas hegyeitől koszorúzott Erdély Európa keleti határán évszázadokon át rejtegette kimeríthetetlen természeti kincseit. A nemesércek természetes lelőhelyei mellett időről időre felszínre kerültek a korábbi letűnt birodalmak földbe rejtett értékei is. A távolról jövő híradás aztán megnagyította, mesésre növelte az ilyen kincsleletek értékét, és kiszínezte a hagyományt, amely az egykori tulajdonosokhoz fűződött. Így talált menedéket — a nép képzeletében — Erdély hegyei között a Trójából menekült Helené is megmentett drágaságaival. Ezért nevezik Erdélyt a XVI. századtól forrásaink olykor „Tyndareum Regnum”-nak.¹

A meséknek és a kincseknek ez a távoli birodalma a XVI. század folyamán táruult föl Európa számára. A török birodalom terjeszkedése következtében Erdély különálló állammá vált, amelynek létét politikai taktikázása legalább annyira biztosította, mint a hadi vállalkozások. Az európai egyensúlypolitika távoli sakkfigurája volt, amelynek biztosítására is tettek olykor némi kísérletet. Diplomáciai kapcsolatok és katonai akciók az a két legfontosabb tényező, amely Erdélyt Európa vérkeringésébe bekapcsolta.

A kapuk kinyíltak, és megindult a kétirányú forgalom. Szerencselovagok, akiket a háborús zsákmányszerzés lehetősége csábított, vették útjukat a mesés aranyat rejtő Erdély felé, és nyomukban jöttek a szellem kalandorai is. Vizsgálásképpen Transylvania „novella”-val szolgált, folyamatosan ellátta Európát változatos történelmi anyaggal, a török háborúk véres kegyetlenkedéseiről szóló híradásokkal, és az ezeknél nem sokkal szelídebb belpolitikai események szellőztetésével.

A század közepén az egész Európát fenyegető török veszély egy pillanatra a császár zsebét is megnyitotta, és hajlandó volt katonai segílyt adni. Granvella pártfogoltja, Gianbattista Castaldo kapott megbízást, hogy zsoldosaival a török ellen induljon.² A tábornok kapva kapott az alkalmon, vállalkozott a hadjáratra, amely busás nyereséggel kecsegtette. Korábbi kisebb haditettei után úgy érezte, hogy most végre a nagy reneszánsz hadvezérek nyomába juthat. Átlépve Erdély határát, ahol egyébként semmi ellenállásba nem ütközött, érmekeket veretett „Transylvania capta”, „Subactae Daciae Restitutori Optimo” felirattal. Az események kezdetben még reményeit is túlszárnyalták. A kolozsvári templomban nagy ceremónia között átvette a könnyező gyászruhás királynőtől és kiskorú fiától a magyar

¹ *Pais Dezső*: *Réflexions sur la genèse des motifs de la Belle Hélène et de la fée Hélène* (Tündér Ilona) = *Studia Slavica*, 12(1966), 311–314. A XVII. században még meglévő hagyomány magyarázatát megkísérelti *Otrokocsi Főris Ferenc*, *Origines Hungariae*, 2. p., Franequer 1693, 66–68.

² *Mariano D'Ayala*: *Vita di Giambattista Castaldo famosissimo guerriero del secolo XVI* = *Archivio Storico Italiano*, ser. 3, 5(1867), 86–124.

koronát — festő ecsetjére kínálkozó kép. Majd az országból távozó Izabellát a határig kísérte, és mint széplelkű lovag, aki verselgetni is szokott, márványtáblába vésett felirattal jelölte meg a forrást, amelynek vizéből a királynő magyar földön utoljára ivott. A szerencse kedvezéséből volt, aki e tettét az utókor számára megörökítette. Spanyol zsoldosvezérének, Aldanának bátyja a kard helyett a tollat forgatta, és minden pennára kínálkozó hőstetténél jelen volt.³ Táborában volt német hadititkára, Vitus Gaillel is, aki rendszeres haditudósítóként működött.

A fényes ünnepnapokat annál zordonabb köznapok követték. Szembekerült az ellenséggel és nem is egygel. Itt volt mindenekelőtt a török, amelynek harcmodorát nem ismerte, minthogy török háborút még nem igen próbált. Saját kifizetetlen és ennek következtében engedetlen zsoldosseregével nem is nagyon óhajtott az összecsapást. Még a törököknél is nagyobb veszedelmet jelentett számára Erdély mindenható thesaurariusának, Frater Györgynek kiismerhetetlen diplomáciai ügyeskedése. Míg az egyik oldalon a valóság reményeit is felülmúlta — Dácia ontotta aranykincseit, hiszen katonái még téli szállást építve is hatalmas aranyeletre bukkantak —, a másik oldalon Lysimachos érmeinek csengése se tudta elnyomni azt a suttogást, amely éjszaka György barát sátrából jött, ahol a török csausszal tárgyaltak titkon. Castaldo félt az ellenséges Erdélyben, ahol a Barát titkára is az ő besúgója volt. Bécsben pedig Erdélytől féltek, és a kettős félelem áldozata György Barát lett. A gyilkosság után a helyzet Castaldo számára nem változott; ellenségeinek tábora megnőtt, mert Frater György hívei is ellene fordultak, a Barát híres kincstárának kiürítésével pedig örök ódiumot szerzett magának. Csakhamar akadt, aki eljuttatta hozzá a török porta fenyegető üzenetét, amellyel Erdély rendjeit az idegen katonaság kiűzésére szólította fel. Katonái ügyis szétszéledtek már, jobbnak látta hát, ha csendben kerekelt old. Hadi dicsőség helyett Helené kincseivel vigasztalta magát, amelyből olyan bőségesen gyűjtött, hogy még évek múlva is osztogatott belőle honfitársainak. Bécsben várta meg, amíg újabb megbízatást kap, de a kényszerűség is ott tartotta. A bíbornok György Barát halálának körülményeit vizsgáló szentszéki bíróság tanúkihallgatásai marasztalták ott. 1553 őszén távozott Bécsből, kortársai között nem éppen jó emlékezetet hagyva hátra.⁴

Ezeknek a mozgalmas éveknek eseményeiről több egykorú leírás is fennmaradt. Szekfü Gyula ismertetett kettőt 1914-ben a bécsi Nationalbibliothek kéziratgyűjteményéből.⁵ Az egyik a már említett Vitus Gaillel munkája, német nyelvű, hű krónikája az eseményeknek. A másik egy névtelen olasz nyelvű munkája, a-

³ *Villela de Aldana: Expedicion del maestro de Campo Bernardo de Aldana a Hungria en 1548, Madrid 1878.*

⁴ Egy egykorú levélben olvassuk: „Discessit hinc nudius tertius Castaldus, homo omnium mortalium nequissimus. Fingit se vocari ab Imperatore, cum ille tamen meo iudicio de hoc, ut proverbio dicitur, ad lyram asino, ne cogitet quidem. Nullum est hominum genus, quod non illi maledicat, et tamen Maiestas regia sic illum dimisit, quasi ubique rem probe et feliciter gesserit. Accepit secum census annum 3000 florenorum, atque hoc ea conditione, ut et filius in idem jus succedat, si ipsum contingat mori.” *Georgius Pray: Epistolae procerum Regni Hungariae, II, Posonii 1806, 360–361.*

⁵ *Szekfü Gyula: Két historiographus Castaldo erdélyi seregében, Századok, 48(1914), 17–33.* A kéziratok az Österreichische Nationalbibliothekban találhatók. Az olasz nyelvű munka címe: *Morte di Frate Giorgio con alcune altre cose in Transilvania et Ungaria successe ne gli anni MDLI et MDLII, Ms. 7803.* Az erről készült másolat a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában: *Litterae et epistolae originales, 51.*

melyről Szekfü bebizonyította, hogy egy részében Gail el munkájának elég ügyetlen átdolgozása. Önállóvá csak a Frater György meggyilkolása körüli események elmondása során válik, és ettől kezdve új elemeket sző elbeszélésébe. Fontos szerepet juttat például Castaldo egy sehol másutt nem említett, Francesco de li Strepatis nevű titkárának, közli Nádasdy és Castaldo nyilván fiktív, katonáikat buzdító beszédeit. Szekfü megállapította, hogy a célzatosan megszerkesztett mű Castaldo védelmét szolgálta. Bizonyos adatai megbízhatóbbak, mint Gail eléi, másutt viszont hiányos a kézirat, így ha számok következtek, helyük üresen maradt. Szerzője Szekfü szerint csekélyke írói vénával megáldott, szenzációhajhász, egyébként ismeretlen tollnok, akinek munkája azért érdemel figyelmet, mert ő nyitja meg azoknak az íróknak a sorát, akik az erdélyi eseményekről Európát tájékoztatták.

A Nádasdy család gazdag levelezésanyagát tanulmányozva bukkantam Franciscus Strepatusnak Nádasdy Tamáshoz írott leveleire.⁶ Ezek egyikében 1553 augusztusában közli, hogy megírta Frater György halálát és az azt követő két év eseményeit. A levélben megadott latin cím pontosan egyezik az olasz kézirat címével, a levélíró pedig azonos az olasz emlékiratban szereplő Francesco de li Strepatis, Castaldo titkárával, és saját bevallása szerint ő az iromány szerzője. Nádasdyhoz azzal a kéréssel fordult, hogy mint az események résztvevője legyen segítségére a hiányok pótlásában. Művét egyébként olaszul írta, de állítása szerint barátai segítségével majd latinra fordítja, ha a munka arra érdemesnek találtatik.

Miután mint szerző így lelepleződött, most már érdemes lesz ismét elővenni munkájának azt a részét, ahol saját szerepéről szól. Mindenekelőtt leszögezi, hogy Castaldo olasz titkárai közül egyedül ő olvashatta a király „sajátkezű” leveleit. Ebből nyilvánvaló, hogy ő első kézből értesült mindenről. Irományát egyébként eszmefuttatással kezdi az emberek boldogtalanságának okáról, amely szerinte abban rejlik, hogy többre törekednek, mint ami nekik a csillagoktól kijelölve van. Frater György is alacsony származása ellenére „király” akart lenni. Azért következett be a csúf vég, mert étvágját nem tudta fékezni. Telhetetlen volt — ez egyébként nemcsak Strepatis, hanem Báthory András véleménye is — hivatkozik egy köztiszteltetben álló tekintélyre. Az események elbeszélését Mohácsnál kezdi, Gail el munkájára támaszkodva, mint már említettem. Ahol változtat, ott ront is, mert az 1541-es év eseményeit alaposan összekeveri. Castaldo fellépésétől kezdve munkája forrásértékűvé válik. Érdekes mozzanatokat közöl arról a szervezkedésről, amely Frater György meggyilkolását megelőzte. A Bécsből jövő utasítással szemben szerinte Castaldónak aggályai voltak azért, mert már nyolc hónapja működött együtt a Baráttal, meg azért is, mert a Pápa és a Szentszék csak az imént kapta meg ugyanattól a királytól György Barát bíbornokságára a javaslatot, aki most ugyanót el akarja tétetni láb alól. Castaldo habozását látva Strepatis elhatározta, hogy maga hajtja végre a tettet, ámbár neki is voltak lelkiismereti aggályai. Majd mégis úgy határozott (hogy miért, azt nem lehet egészen kihámozni irományából), hogy átengedi a cselekvést a másik titkárnak, Marc' Antoniónak. Műve írásakor mintha kicsit sajnálkoznék, hogy csak sugalmazó volt. Hamarosan rátér

⁶ Országos Levéltár, Kamarai Levéltár, Nádasdy család levéltára, Missiles. Strepatus: „Ego scripsi mortem Fratris Georgii una cum rebus in Transylvania et Ungaria biennio isto preterito successis.”

azután a korában mindenkit foglalkoztató kérdésre, a Barát mesés kincseinek sorsára. Szerinte nem is találtak annyi aranyat a meggyilkolt holmija között, mint amennyire számítottak, mert a zavaros időkben az szanaszét szóródott. Azt a néhány ezer aranyat, amelyet Castaldo vett magához, a katonák zsoldjára fordította.

1553 augusztusában küldte el kész munkáját Nádasdynak. Hogy tetszését megnyerje, Nádasdy szájába adott egy katonáihoz intézett, meglehetősen hosszú buzdító beszédet. A felvilágosítások, amelyeket kér, nyilván a sereg létszámára vonatkozó, illetve más egyéb számadatok, amelyek helyét kéziratában üresen hagyta. A levél dátumából bizonyos, hogy művével 1553 nyarán már készen volt. Éppen abban az időben, amikor a szentszéki vizsgálóbizottság tanúkihallgatásai folytak Frater György meggyilkolásának ügyében. Írói szándéka nyilvánvaló: Castaldo védelme. A Barát nagyratörése okozta önnön végzetét; Castaldo hosszú lelki tusa után adott csak szabad utat a bécsi utasítás végrehajtásának. És ha már tollat fogott, akkor Strepati azt se hallgatta el, hogy ennek az Európa-szerte hírhedt tragédiának *majdnem* ő volt a főszereplője.

Nádasdy válaszát nem ismerjük, a pótlandó adatok helye máig üres a kéziratban. Úgy látszik, a barátok segítségét se kellett igénybe vennie Strepatinak, hogy művét latinra fordítsák.⁷

Négy év múltán, 1557-ben ismét felbukkant Bécsben. Panaszos levéllel ke-reste fel ismét Nádasdyt, amelyben beszámolt sorsának további alakulásáról. Az elmúlt években bejárta Ciprust, Szíriát, Judeát, volt Arábiában és Egyiptomban is. Most pénze elfogyván Bécsbe jött a száz aranyáért, amelyet Őfelsége, a király megígért neki éppúgy, mint a megboldogult Marc' Antoniónak. Eddig egy vasat se látott, ezért Nádasdy alatt szeretne részt venni valami török háborúban, hogy távollétére ne hivatkozhasanak akkor, amikor járandóságát nem fizetik. Beszámol társairól is. Marc' Antonio végét gögje okozta, „noluisse se ipsum noscere”; Strepati emlékirata szerint ezért kellett bűnhődnie Frater Györgynek is. Elmesél róla egy verekedésekkel és gyilkosságokkal tarkított rémhistóriát, amelynek végén Marc' Antoniót lefejezték. „Hicque illius vitae finis fuit qui nimio admodum fastu gloriabatur monacum senem inermem et fere nudum tot ipse stipatus catervis vulnerasse, et sic gloria mundi transit, omnesque variis modis ad mortem tendimus, sed foelix qui optimum torrentis istius quem vitam appellamus vadum advenire scit.” Nos, sic gloria mundi transit, ekkor már nem számított érdemszerző cselekedetnek a gyilkosság, és Strepati is gyorsan elfelejtette, hogy majdnem ő volt annak idején a tett végrehajtója. Megemlékezik még Castaldóról is, aki öregesen éldegél még. Végezetül ismét felajánlja szolgálatát Nádasdynak, van jó fegyvere, paripája, csak szólítsa, ha szüksége van rá, mindenre hajlandó, „si opus erit transformabo me in Hungarum, quamvis in quocumque habitu parum valeo”.

Ez a vallomás jellemző személyére és művére egyaránt. És mégis, Strepati műve megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, mert ez az első olyan egykorú tudósítás az erdélyi eseményekről, amely nagyobb és sokat forgatott történettudomá-

⁷ A művet két évszázad múlva mégis latinra fordították: Batthyány Ignác erdélyi püspök készítettett magának róla egy latin fordítást. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Történelem, 2°, 16, 1275–1355.

nyi munkák forrásává vált. Marc' Antonio hivatalos jelentést küldött a történetekről, Aldana és Gaillet is írt emlékiratot, különös véletlen folytán mégis Strepati írománya került Ascanio Centorio kezébe, amikor Castaldo-centrikus *Commentarii*-ját szerkesztette.⁸ És ettől kezdve az európai történetírás, még Thuanus nagy műve is Strepati nem egészen elsőrendűnek nevezhető munkáját használta mint forrást ezeknek az éveknek erdélyi eseményeihez.

DER TOD VON „FRATER” GEORG IN DEN AUFZEICHNUNGEN EINES ITALIENISCHEN ZEITGENOSSEN

Gyula Szekfű — der hervorragende Vertreter der ungarischen Geschichtschreibung im XX. Jahrhundert — veröffentlichte 1914 einstige Erinnerungen über die Ermordung von Georg Martinuzzi. Der zwischen dem Osmanischen und dem Habsburger Reich meisterhaft lavierende, die Vereinigung von Ungarn und Siebenbürgen anstrebende Politiker — von seinen Zeitgenossen „Frater” Georg genannt — wurde im Jahre 1551 von Söldnern des christlichen Herrschers umgebracht. Das blutige Drama beschäftigte die Zeitgenossen sehr, von denen viele ihre Meinung darüber, genauer gesagt: ihre Meinung über das Opfer, niederschrieben. Der Autor einer in italienischer Schrift abgefaßten, als authentisch betrachteten Schrift konnte von Szekfű nicht identifiziert werden. Nach Aussage eines an den angesehenen Tamás Nádasdy geschriebenen Briefes soll der Autor der Schrift *Francesco de li Strepati*, der Feldschreiber von General Castaldo, dem Befehlshaber der nach Siebenbürgen entsandten Truppen des Hauses Habsburg, sein.

Die Umstände der Ermordung des im Range eines Kardinals tätigen Politikers Georg Martinuzzi wurden auch vom Heiligen Stuhl untersucht. Strepati versuchte zu beweisen, daß der hohe Geistliche zu viel Macht wollte, und seine Bestrafung somit gerechtfertigt gewesen sei. Viele Elemente der detaillierten Berichterstattung des Feldschreibers gelangten über die gedruckten Werke von Ascanio Centorio und Thuanus in die politische Geschichte Europas.

⁸ *Ascanio Centorio: Commentarii della guerra di Transilvania, Vinegia 1566, facsimile kiadása Gáldi László bevezetőjével Budapest 1940.*

228697

GAZDASÁGTÖRTÉNET – KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

EMLÉKKÖNYV

BERLÁSZ JENŐ

90. SZÜLETÉSNAPJÁRA

MTAK

0 00092 75000 5

Ø

235034

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KÖTETEK 1.

Budapest, 2001

028915

GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KÖTETEK 1.

Sorozatszerkesztő: Buza János – Czoch Gábor

A MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája keretében,
a BKÁE Gazdaságtörténeti Tanszéke mellett működő
GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT
kiadványa

A sorozat indításának és e kötet megjelentetésének támogatói:

Aranyforint Alapítvány,
Budapesti Közgazdasági Egyetemért Alapítvány,
Hanns-Seidel-Stiftung,
Központi Statisztikai Hivatal,
MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája,
Raiffeisen Bank Rt.

Szerkesztette: Buza János

A borító *Johannes Amos Comenius*: Orbis sensualium pictus, Nürnberg 1658
(A látható világ. Magyar Helikon, 1959) ábráinak felhasználásával készült.

ISBN 963 508 318 1

ISSN 1587-4508

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

MT. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvtár 4888/101

Nyomdai előkészítés:
Paulus Publishing Bt.
1126 Budapest, Orbánhegyi út 26.
Nyomdai munkálatok
PALATIA Nyomda és Kiadó Kft.
9022 Győr Tarcsay u. 12.
Fv.: Radek József

Tartalomjegyzék

Az alkotásra teremtett ember	5
<i>Barta János, ifj.: Úrbérrendezés Zemplén megyében.</i>	9
<i>Benkő Samu: Gondolatok a könyvtárosságról.</i>	25
<i>Bessenyei József: Bornemissza Tamás budai kereskedő – életrajzi vázlat.</i>	37
<i>Buza János: A török birtokosok és a majorsági gazdálkodás</i>	53
<i>F. Csanak Dóra: Nevelők és titkárok. Adalék az értelmiség pályakezdéséhez a 18. században</i>	69
<i>Csapodi Csaba: Nemesség és értelmiség Magyarországon 1848 előtt</i> . . .	79
<i>Csetri Elek: Gyulay Lajos könyvtára és gyűjteményei</i>	93
<i>Dávid Géza: Hódoltsági városaink és népességszámuk alakulása a 16. században</i>	103
<i>Demény Lajos: Gazdálkodás és társadalom a Bethlen Gábor kori Kászonszéken.</i>	115
<i>Dóka Klára: Jobbágyparasztnak és zsidó lakosság a veszprémi káptalan és püspökség birtokán a 18 – 19. században</i>	129
<i>Draskóczy István: Kamarai jövedelem és urbura a 15. század első felében</i>	147
<i>Egyed Ákos: A jobbágyszabadítás Erdélyben. Wesselényi Miklós szerepe</i>	167
<i>Érszegi Géza: „Minden javukat zsákmányul ejtve visszatértek Magyarországra...”</i>	177
<i>Fallenbüchl Zoltán: A Magyar Kamara és a könyvek</i>	187
<i>Futaky István: Tandíj és költségek a XVIII. századi Göttingenben (Bethlen Elek és mások példája)</i>	201
<i>Fülep Katalin: Olaszországi hungarica hagyatékok az Országos Széchényi Könyvtárban.</i>	213
<i>Für Lajos: Nyíregyháza és Nagykőrös agrárviszonyai a reformkor küszöbén</i>	241
<i>Gecsényi Lajos: Győr határa a XVI. – XVII. században (Kertek az erőd-város körül)</i>	265
<i>Imreh István: A puskaporgyártó eszternecki ferencesek</i>	277
<i>Jakó Zsigmond: Demográfiai folyamatok Kalotaszegen az újkorban</i> . . .	281
<i>Kövér György: A magyar bank-történetírás helyzete és hagyományai</i> . .	293
<i>Mátyás Antal: A magyar közgazdaságtan oktatásának felzárkóztatása a nemzetközi színvonalhoz Kautz Gyula és Földes Béla munkássága nyomán.</i>	303

8352

3000. —

<i>Németh Mária: Gondolatok a hazai könyvtáros-képzés megszervezésének történetéhez.</i>	319
<i>Papp Imre: A francia nemesség vagyona és jövedelme a 18. században</i>	325
<i>Ritoókné Szalay Ágnes: Egy olasz emlékiró Castaldo erdélyi kíséretében</i>	353
<i>Rozsondai Marianne: A könyvkötés mint a proveniencia egyik tanúja.</i>	359
<i>Somkuti Gabriella: Újfalvy Krisztina és könyvtára</i>	379
<i>Szabad György: A polgári nemzetté válást szorgalmazó Vörösmarty Mihály</i>	413
<i>Tóth István György: Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben.</i>	419
<i>Varga János: Az engedőleges örökváltság mérlege</i>	457
<i>Varga J. János: Gazdasági és katonai tisztségviselők a 17. századi Batthyány nagybirtokon</i>	467
<i>R. Várkonyi Ágnes: Gazdaság és mentalitás (Szirmay András feljegyzései 1688–1718).</i>	477
<i>Egy tudós könyvtáros pályája. Beszélgetés Berlász Jenővel – Melczer Tibor interjúja.</i>	503
<i>Berlász Jenő nyomtatásban megjelent munkái, tanulmányai és cikkei (1936–2000).</i>	511